

Ткаченко В.

ДОЛЯ УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА У 20-30-і роки ХХ сторіччя

Краєзнавство 1920–1930-х рр. являє собою надзвичайно цікавий як науковий, так і соціально-політичний феномен. З одного боку, воно посіло у ці перехідні, переломні часи важливе місце в партійно-державній політиці як засіб патріотичного (принаймні, у тогочасному розумінні) виховання народних мас. З іншого боку, таке залучення до наукової діяльності знаходило ширший відгук людей різної освіти, соціального становища та життєвого досвіду. Нарешті, доробок вчених-краєзнавців, як і внесок аматорів краєзнавства, що працювали тоді, стали істотним і визнаним фактом.

Краєзнавство як галузь науково-суспільної діяльності досліджувалося авторами радянської доби. Автори праці «Десять лет советской науки», створеної до 10-річчя жовтневого перевороту, пояснювали, що мета краєзнавства – створення таких форм взаємодії науки та праці, які б сприяли швидкому вивченню багатств країни та були головним чинником, що пов'язував би в єдине ціле робітників науки та фізичної праці¹. Треба було створювати нову ідеологію краєзнавства, тому що це поняття є „досить гнучким” та багатозначним (а потреба існувала в уніфікації, що полегшувала вироблення наказів, настанов та циркулярів). Крім того, його часто „змішували з батьківщинознавством, чи розуміли під ним безсистемне збирання всілякого роду досліджень, пов'язаних з даним районом”².

Найбільш ґрунтовним дослідженням проблеми є колективна монографія „Історичне краєзнавство в Українській РСР”. Дослідники звертають увагу на особливо широке розповсюдження краєзнавства після жовтневого перевороту. Загальною задачею краєзнавства визнавалося вивчення окремих регіонів СРСР із залученням до цієї діяльності якомога ширших мас робітників, селян та інтелігенції³.

С.І.Юньєв пише, що 1920–1930-і рр. були періодом становлення та розвитку вітчизняного краєзнавства, коли „закладалися методологічні і методичні основи краєзнавства як науки”⁴.

Мета даної статті – проаналізувати основні тенденції розвитку краєзнавства в Україні в 1920–1930-і рр. Для цього необхідно розглянути систему підготовки та залучення кадрів краєзнавців, охарактеризувати мережу наукових та громадських установ, висвітлити основні наукові досягнення та проблеми. Джерельну базу дослідження склали фахові краєзнавчі українські та загальноносоюзні періодичні видання, а також наукові праці вчених досліджуваного періоду.

Уже за радянських часів від загального краєзнавства почало відокремлюватися історичне краєзнавство, яке містило в собі, зокрема, археологію та

власне історичні дослідження. Ще за часів громадянської війни з'являлися осередки з вивчення історії рідного краю, які значно розширилися в період відбудови зруйнованого господарства, а краєзнавці в ці буремні часи зосередилися переважно на зберіганні історико-культурної спадщини, запобіганні її розкраданню чи знанню.

Нове історичне краєзнавство відрізнялося незвичайною для дорадянських часів масовістю. На початку 1920-х рр. число краєзнавців-аматорів в СРСР сягало щонайменш 150 тис. чоловік. Ф.М.Петров, який очолював Головнауку, відмічаючи масовість краєзнавчого руху в СРСР, зазначав: „Відбудова господарства, піднесення виробничих сил, освіти школярів і широких народних мас – ось така практична робота підніме роль краєзнавства і зробить його необхідним фактором радянського будівництва”⁵. Відповідно, офіційно визначена мета краєзнавчого руху в Україні також була тісно пов'язана із завданнями і гаслами „соціалістичного будівництва”: „Всебічна допомога радянському будівництву шляхом виявлення та наукової обробки даних, що стосуються продуктивних сил округи (району) в широкому розумінню цього поняття; поширення відповідних відомостей про свій край; збудження інтересу до вивчення його”⁶. Загалом, до дослідницької, краєзнавчої роботи та справи охорони пам'яток були залучені широкі верстви населення – як провідні фахівці з різних галузей знань, так і робітники, службовці, студентська та учнівська молодь. Характерною рисою розвитку краєзнавства було свідоме поєднання академічної науки з краєзнавчим рухом на місцях, з усіма перевагами та недоліками такого процесу.

В Україні вже в перше десятиріччя радянської влади діяло близько 60 краєзнавчих установ. Низова мережа активно функціонувала на підприємствах, в учбових закладах, музеях, будинках освіти, хатах-читальнях. Велику роль у комплексній науковій діяльності відігравали такі інституції, як краєзнавчі комісії. Перша така комісія виникла у 1922 р. при Академії наук, пізніше були створені Одеська та Харківська комісії. Організаційним та координаційним центром у діяльності цих утворень з 1927 р. став Український комітет краєзнавства. Він налагодив тісні зв'язки з союзним Центральним бюро краєзнавства, з краєзнавчими осередками республіки, з відповідними структурами інших радянських республік та зарубіжними організаціями. Крім того, була створена розгалужена система кабінетів краєзнавства і постійно діючих семінарів, що працювали при бібліотеках та будинках освіти.

Важливу роль відігравали історико-краєзнавчі музеї, створені до революції, зокрема Дніпропетровський та Полтавський. Їхні багаті колекції та накопичений досвід наукових досліджень були безцінним скарбом. В перші роки радянської влади ці музеї одержали нові надходження, наприклад, численні речі з конфіскованих панських маєтків, установ, з колишніх приватних

колекцій дворян, а також храмів і церков. Виникали й нові музеї. Так, у 1922 р. на базі Воронцовського палацу в Одесі було створено новий Природничо-історичний музей, у 1924 р. в Юзівці (м. Сталіно) з'явився музей Революції тощо. За нових умов музеї повинні були відігравати роль „науково-освітніх установ для найширшого масового користування”⁷. І ця настанова успішно втілювалася у життя. Наприклад, середні показники відвідування Одеського музею сягали до 20 тис. осіб на рік⁸.

Виразний краєзнавчий характер мала діяльність науково-дослідних кафедр історії та культури, які виникли в 1920-і рр. при Київському, Катеринославському, Харківському та Ніжинському інститутах народної освіти. Викладачі разом зі студентами активно займалися краєзнавчими дослідженнями, поєднуючи академічну роботу із освітянською діяльністю⁹. Велику роль відігравали численні наукові товариства. В 1924 р. в Україні їх було близько 40¹⁰, крім того, активно працювали студентські та шкільні краєзнавчі осередки.

Дослідження археологічних пам'яток було одним з важливих напрямків історичного краєзнавства. У 1921 р. на загальних зборах членів Академії наук України було створено Археологічну комісію, згодом, у 1924 р. реорганізовану у Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК)¹¹. Комітет під керівництвом академіка О.П.Новицького деякий час був провідною державною установою в справах охорони пам'яток. До його діяльності на громадських засадах залучалося багато відомих дослідників та краєзнавців-аматорів¹². Організаційна праця ВУАК починалася в умовах розірваності між центром та периферією після громадянської війни, втрати контакту між окремими дослідниками, занепаду науково-дослідницької діяльності. Комітет мав вирішувати також складні питання, пов'язані із вивезенням за межі України пам'яток культури – музейних предметів, архівних матеріалів, національних реліквій, архітектурних малюнків та креслень, пов'язаних з Україною, адже багато чого було втрачено та вивезено за роки першої світової („імперіалістичної”) та громадянської війн. Була організована робота з реєстрації пам'яток старовини і мистецтва, із складання археологічно-мистецьких мап.

Серед історико-краєзнавчих студій значне місце займали дослідження пам'ятників історії та культури. У 1919–1921 рр. плідно працював Всеукраїнський комітет охорони пам'яток історії та старовини (ВУКОПМіС). До його роботи були залучені такі відомі вчені, як академіки Д.І.Багалій, М.О.Макаренко, Ф.І.Шмідт, М.Ф.Біляшівський, О.С.Федоровський, інші фахівці. На місцях до роботи підключалися наукові товариства, що виникали по всій Україні. Значну роль у дослідженні та охороні пам'яток історії та культури відігравав Український комітет охорони пам'яток культури

(УКОПК), який був громадською організацією, але з функціями державної установи¹³. До його складу, окрім науковців (істориків, археологів, мистецтвознавців, архівістів), входили також представники Наркомату внутрішніх справ УРСР, що дозволяло досягти дієвості у справі захисту пам'яток, невідкладного втручання, коли цього вимагала справа.

У травні 1925 р. була проведена I Всеукраїнська краєзнавча конференція, яка підвела певні підсумки роботи та започаткувала систематичну роботу в республіці з обліку краєзнавчих організацій, налагодженню зв'язку між ними, виробленню оптимальних організаційних форм, наданню методичної допомоги на місцях, налагодженню обміну досвідом, спрямуванню та координації досліджень.

З 1927 р. почав виходити журнал „Краєзнавство”, згодом – журнали „Краєзнавець”, „Культура і побут”. За результатами досліджень українські краєзнавці публікували статті у періодичних союзних виданнях „Краеведение” „Советское краеведение”. У 1925 р. розпочато видання журналу ВУАН „Народна творчість та етнографія”.

Влада, усвідомлюючи важливу роль краєзнавства в розвитку науки, господарському та культурному будівництві, вихованні молоді, намагалася посилювати організаційне та ідеологічне керівництво. Вважалося, що над краєзнавством „висит тяжелое наследие прошлого, в силу чего массы, особенно рабочих, бедняков крестьян, отодвинуты от краеведческой работы, а самое краеведение, в силу значительного притока к нему элементов, чуждых пролетарской революции, аристократизируется и замыкается в своеобразные цеховые формы”¹⁴.

Завдання краєзнавцям формулювалися та спускалися „згори”. Постанова Раднаркому 30.03.1931р. прямо зазначала, що в основу діяльності краєзнавчих організацій треба покласти „вивчення продуктивних сил і природних багатств країни, розвідування додаткових місцевих ресурсів, що можуть бути використані в інтересах розвитку соціалістичного будівництва і прискорення культурного зростання країни, вивчення, зокрема, питань піднесення врожайності, впровадження нових культур, виявлення нових предметів експорту”¹⁵. Вивчення окремих регіонів повинно було проводитися з промисловим ухилом, а статистико-економічні роботи (з марксистським підходом) повинні складати основний стрижень краєзнавчої роботи.

Саме в цих напрямках повинні були працювати краєзнавці в робітничих колективах та в сільській місцевості. Основна увага приділялася вивченню революційного руху та класової боротьби на місцях, узагальненню досвіду кращих робітників, підвищенню культурного рівня трудящих, боротьбі з релігійними та побутовими пережитками. Не треба зайвий раз казати, що така ідеологізація та вульгаризація краєзнавства завдавала шкоди природ-

ньому його розвитку, не кажучи вже про об'єктивність і неупередженість власне самих досліджень.

Лави краєзнавців формувалися, з одного боку, з армії аматорів, що оволодівали основами історичних знань та новою методологією, а з іншого – з наукової інтелігенції. Становлення історичної науки взагалі та історичного краєзнавства, як її складової частини, відбувалося в умовах гострої ідеологічної боротьби. Зрозуміло, що один табір (зауважимо, що він не був однорідним та монолітним) складали історики-марксисти. Їхніми ідейними супротивниками були науковці, що уособлювали величезне розмаїття „буржуазно-монархічних”, „ідеалістичних”, „релігійних” та „буржуазно-націоналістичних” концепцій. 1920-і рр. пройшли під знаком становлення класового підходу, що зумовлювався завданнями соціалістичного будівництва. Основною рисою цього підходу, якщо брати його позитивний бік, було намагання здійснювати комплексний підхід до об'єкта чи явища в усіх його проявах. Зрозуміло, що загострено акцентований класовий підхід нерідко вимагав нехтувати багатьма „дрібницями” і „деталлями”, якщо вони безпосередньо не стосувалися класової боротьби чи соціально-економічних процесів.

Дуже гостро стояло питання пріоритетності тем досліджень. Це питання безперервно обговорювалося на численних конференціях, у краєзнавчих об'єднаннях, на шпальтах періодики. Перманентним був конфлікт між „традиційним вивченням історії первісних суспільств, доби феодалізму та капіталізму – та „сучасною тематикою”, зокрема, історією революційного руху.

Місце, яке радянська історична наука відвела робітничому класу як носію революційних, бойових та трудових традицій, будівнику нового суспільства, зумовило необхідність вивчення історії міст та „відповідно, й підприємств. „Місто в цілому становить собою чудову пам'ятку, свідок всіх століть, через які пройшло його життя... в містах виникали найсильніші вогнища соціального й духовного творення”¹⁶.

Головними напрямками вивчення міст були: історія виникнення і розвитку, значення у загальному процесі заселення та освоєння краю, місце в економічному, адміністративному, культурному розвитку регіону. Окремо вивчалася динаміка населення міст, соціальний склад, становище міських верств. О.М.Горький став ініціатором вивчення історії фабрик та заводів. Таке масштабне завдання потребувало по-справжньому масового залучення нових кадрів до вивчення зазначеної тематики. Для цього широко використовували фабричних робітників та службовців. Значні труднощі викликало вивчення села. На цьому терені традиційно розвивалися лише етнографічні дослідження, а тепер ставилося завдання вивчати нові процеси, передусім, скажімо, „потяг” селянства до соціалістичної кооперації (колективізації). На

жаль, горьківська ідея написання історії міст та сіл не була втілена за його життя. І, мабуть, не випадково, бо не тільки потребувала тривалої підготовки фахівців відповідної кваліфікації та поліграфічної бази, але й принципово не могла бути зведена до пануючих тоді спрощених підходів із апологетикою класової боротьби та сакралізацією пролетаріату.

Історія промислових підприємств вивчалася ретельніше. За ініціативою того ж О.М.Горького згідно рішення ЦК ВКП(б) було розпочато роботу з видання збірників „Історія заводів”. До складу комісій, що займалися цими збірниками, входили партійні, радянські, профспілкові робітники, старі більшовики, ветерани революційного руху, письменники, журналісти, в останню чергу – історики. Творчі бригади знаходилися, зрозуміло, під прямим керівництвом партійних органів. У 1931–1932 рр. почалася праця з написання історії Дніпропетровського та Донецького металургійних заводів, ДніпроГЕСу, Харківського паровозобудівного заводу та ін. Матеріали публікувалися у періодичних виданнях, вийшло також декілька напівхудожніх - напівісторичних робіт (М.Ізотов „Мое життя, моя робота”, І.Гонімов „Стара Юзівка” тощо). Актуальними були також дослідження з історії класової, революційної боротьби, з проблем культурної революції в окремих регіонах.

Досить гостро, як вже йшлося вище, стояли проблеми вивчення села, бо лише етнографічні дослідження не могли задовольняти сучасні вимоги. Адже нагальною політичною та, відповідно, пропагандистською потребою було зафіксувати процеси соціалістичної кооперації. Уже с середини 1920-х рр. з’являються перші праці з історії окремих колективних господарств, де простежується процес ліквідації багатокладності в економіці (фактично – про ліквідацію селянського укладу як вільного від державного втручання господарювання), ліквідації соціально-класового розшарування, пошуки форм об’єднання в комуні та артілі¹⁷. У цих працях, звісно, навіть не згадувалося про командно-адміністративні – іноді прямо злочинні – методи примусової колективізації, про ігнорування інтересів селянства, зокрема середняків. Безумовно, в цих працях немає жодної згадки про причини та наслідки голоду 1932–1933 рр.

Організація краєзнавчих досліджень в Україні, як і в цілому в СРСР, мала певні вади та недоліки. Справа охорони пам’яток спочатку знаходилася під наглядом органів Наросвіти та Головополітосвіти, (це стосувалося, насамперед, музеїв). Академія наук довго не могла порозумітися з освітянами, що призводило до постійних суперечок та заважало роботі.

Гостро відчувався брак підготовлених наукових кадрів, особливо на периферії. Старше покоління внаслідок різних причин відходило від роботи – і через природній вік, і через ідейні розбіжності. Молодого ж покоління, яке пройшло б відповідний вишкіл, не було досить довго. Курс історії

матеріальної культури в українських вузах був відсутній, не кажучи вже про відсутність спеціальних навчальних закладів, які б готували фахівців з різних галузей матеріальної культури.

Відсутність власних академічних навичок призводила до того, що розкопками на території України займалися дослідники з інших республік, зазвичай не узгоджуючи свою працю з ВУАКом та Укрнаукою. Внаслідок відірваності від центру деякі розкопки та дослідження не потрапляли у поле зору науковців, лишалися невідомими широкому загалу.

Давався взнаки цілковитий брак асигнувань. Найбільші крайові музеї зі значним науковим потенціалом (Полтава, Катеринослав, Волинь) взагалі не мали коштів на дослідження, Чернігівський та Київський музеї проводили один-два експедиційні виїзди („екскурсії”) на рік. Основними джерелами матеріальних коштів на археологічні дослідження були кошторисні асигнування органів освіти та субвенції місцевих органів влади. У звіті ВУАК за 1926 р. відмічалось, що з усього кошторису Академії наук на потреби археології було виділено 500 карбованців – 5% (!) від необхідного, в той час, коли місячні витрати на одного тільки археолога повинні були складати від 625 до 750 крб. Ось чому дуже гаряче був зустрінутий факт виділення Народним комісаріатом освіти понад 7 тис. крб. на продовження розкопок античної Ольвії та 2 тис. крб. на дослідження трипільської культури¹⁸.

Дуже гостро поставало питання браку спеціальної літератури. Підручники для вузів у певній кількості були, а ось періодики виходило обмаль, нова монографічна література тільки-но починала з’являтися. Складалася дивна ситуація, коли монографії відомих вчених видавалися іноземними мовами за кордоном, а на батьківщині були відомі лише в коротких перекладах¹⁹.

У центрі уваги дослідників традиційно знаходилися пам’ятки дожовтневого періоду (археологічні, архітектурні, мистецькі). Ті пам’ятки, що відображали революційні події, розвиток науки та техніки, сучасної культури, загалом знаходилися поза увагою дослідників. Головним недоліком вважався описовий речознавчий підхід у вивченні пам’яток. До якихось соціальних реконструкцій не доходило, адже навіть положення марксизму-ленінізму про класовий підхід до явищ ще не стали надбанням широкого загалу вчених²⁰. Досвід досліджень накопичувався потроху, повільно. Існував значний відрив теоретичних досліджень від охоронних заходів, що призводило до непоправних втрат. Робота на місцях була організована ще слабо, епізодично.

Втім, незважаючи на всі обставини, саме перше десятиріччя радянської влади було найбільш плідним у справі розвитку краєзнавства. Це стосується, зокрема, пошуків становлення різноманітних організаційних форм краєзнавчого руху та конкретних форм польової (в широкому розумінні – не тільки для археологів) роботи. Розгорталася музейна справа, проводилися регіональні

наукові конференції та збори. Археологами були продовжені дослідження пам'ятки європейського значення – палеолітичної стоянки в Мізині. На честь 25-річчя відкриття Трипільської культури були поновлені розкопки на території її розповсюдження і, як наслідок, поставлено завдання всеукраїнського масштабу – окреслення меж поширення ранньонеолітичних культур в Україні та їх вивчення. Археологічні розвідки та розкопки проводилися на Ізюмщині, Чернігівщині, Житомирщині, Волині. Проводилося вивчення Білогрудівської культури, Салтівської культури та ін. Класичними вважались розкопки Ольвії, за наслідками яких була проведена дуже цікава виставка у Миколаївському музеї²¹. Особлива сторінка – масштабні розкопки та розвідки на території Дніпрельстану, які проводилися у зв'язку з побудовою гідроелектростанції на Дніпрі. Руйнація численних пам'яток на території, що згодом підлягала затопленню, йшла повним ходом. Тільки завдяки ентузіазму та наполегливості академіка Д.І.Яворницького та його безкорисних помічників було створено карту всіх пам'яток, багато з них встигли розкопати та зафіксувати²².

На початку 1930-х рр. краєзнавство всіх напрямків в країні зазнало серйозних втрат і перешкод на своєму шляху. Наука зробилася слугою соціалістичного будівництва, а історична наука та її організаційні структури (Академія та Інститути історії матеріальної культури, наукові товариства, музеї) повинні були „обслуживать один из важнейших участков идеологического фронта – истории материальной культуры, материального производства”²³. Головною метою історичних наук проголошувалася боротьба з ідеалістичним світоглядом, міцно пов'язаним з ідеологією експлуататорських класів. Археологія дореволюційного часу, наприклад, вважалася ...глибоко метафізичною. За думкою С.Биковського, вона „глибоко содействовала эксплуататорским классам в разрешении классовой политической задачи насаждения представлений о незыблемости буржуазных порядков, общественного устройства”²⁴.

Вищезазначені установи та організації (Український комітет краєзнавства, ВУАК, УКОПК) зазнали невиправданих реорганізацій, почалося згортання масштабів краєзнавчого руху. Значно звузилася масова база дослідження пам'яток. Набутий досвід майже не використовувався громадськістю. Посилення адміністративно-командних методів керівництва, надмірна централізація серйозно утискували самодіяльність мас. На зміну плідним теоретичним дискусіям приходило цитатництво, проголошення штампів. Багатьох вчених було звинувачено у відході від марксистських принципів, розпущені численні краєзнавчі організації. Розпочалися масові репресії, багато науковців та діячів центральних і місцевих органів охорони пам'яток було безпідставно репресовано (М.О.Макаренко, В.В.Дубровський, В.Д.Отамановський,

І.Ю.Кулик, Г.В.Брілінг та ін.). Все це врешті-решт завдало непоправних втрат розвитку історико-краєзнавчого руху в Україні.

-
- ¹ Десять лет советской науки: Сб. ст. / Под общ. ред. Петрова Ф.Н. – М.-Л.: Госиздат, 1927. – С.18.
 - ² Там само. – С.430.
 - ³ Історичне краєзнавство в Українській РСР / Тронько П.Т., Горбик В.О., Лугова О.І. та ін. – К.: Наукова думка, 1989. – 240 с.
 - ⁴ Юньев С.И. Беседы о краеведении. – М., 1966. – С.3.
 - ⁵ Петров Ф.Н. Краеведческие съезды // Краеведение.- 1925.– №1-2. – С.101.
 - ⁶ Статут Краєзнавчого Товариства // Краєзнавство.– 1927. – №1.
 - ⁷ Збірник Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею– Д., 1929. – Т.1. – С.26.
 - ⁸ Десять лет советской науки: Сб. ст. / Под общ. ред. Петрова Ф.Н. – М.-Л.: Госиздат, 1927. – С.429.
 - ⁹ Толстов С.П. Студенчество и краеведение. – М., 1930.
 - ¹⁰ Бюлетень комісії краєзнавства. – 1924. – №2. – С.5.
 - ¹¹ Цвейбель Д.С. З історії вивчення й охорони історичних пам'яток на Україні в перші десятиріччя Радянської влади // УІЖ. – 1971. – №12. – С.109–110.
 - ¹² Шовкопляс І.Г. Розвиток радянської археології на Україні (1917–1966): Бібліографія. – К.: Наукова думка, 1969. – С.XV.
 - ¹³ Законодавство про охорону пам'яток історії та культури: Зб. нормативних актів. – К.: 1970. – С.29.
 - ¹⁴ Десять лет советской науки: Сб. ст. / Под общ. ред. Петрова Ф.Н. – М.-Л.: Госиздат, 1927. – С.430.
 - ¹⁵ Аббасов А.М. Основні етапи розвитку вітчизняного краєзнавства // Український історичний журнал. – 1969.– №12.– С.119–120.
 - ¹⁶ Криворотченко М. Місто і краєзнавство // Краєзнавство. – 1928. – №4.– С.2.
 - ¹⁷ Бовкун М. Искра: Сельскохозяйственная коммуна. – Черкасы, 1929. – 20 с.; Сумний С. Шляхом новітнім: Історія організації комуні ім. Першого травня Білоцерківського району. – Х., 1928, – 62с.; Ткачук М. Як артіль „Перемога” організувала колективну працю: Бердичівський район. – Х., 1930. – 70 с.; Дубровський М.А. Орденосний колгосп-мільйонер „Червоний прикордонник” Вінницької області: Ямпільський район – М., 1934. – 48 с.
 - ¹⁸ Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету за 1926р, с.8-9.
 - ¹⁹ Десять лет советской науки: Сб. ст. / Под общ. ред. Петрова Ф.Н. – М.-Л.: Госиздат, 1927. – С.433.
 - ²⁰ Історичне краєзнавство в Українській РСР / Тронько П.Т., Горбик В.О., Лугова О.І. та ін. – К.: Наукова думка, 1989. – С.174.
 - ²¹ Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні дослідження 1925 р. – К., 1926. – С.7–10.

²² Збірник Дніпропетровського краєвого історично-археологічного музею. – Д., 1929. – Т.1. – С.62–153.

²³ XV-летие Октября и историческая наука. – Сообщения ГАИМК. – 1932, № 9-10.– С.3

²⁴ Быковский С.Н. Итоги советской археологической работы к XV годовщине Октября. – Сообщения ГАИМК. – 1932.- № 9-10.– С.4.